

Wiesława Rynkiewicz-Domino, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu

Zabytkowe elementy wyposażenia kościołów warmińskich, czyli jak oglądać zabytki sakralne

Propozycja zajęć edukacyjnych dla szkoły ponadpodstawowej

Słowa-klucze: Warmia historyczna, sieć obiektów sakralnych, wyposażenie kościołów katolickich w okresie nowożytnym, dzieła sztuki, dzieła rzemiosła artystycznego, kult świętych, liturgia, dziedzictwo kultury duchowej i artystycznej Warmii.

Oczekiwane osiągnięcia ucznia:

- rozumie słowa-klucze
- rozumie znaczenie wyposażenia w miejscach kultu (świątynie, kapliczki)
- operuje pojęciami z zakresu wyposażenia zabytkowych kościołów
- dostrzega różnice we współczesnym wyposażeniu nowych kościołów
- docenia wartość dziedzictwa duchowego i artystycznego Warmii.

Umiejętności ponadprzedmiotowe ucznia:

- umie znaleźć w najbliższym otoczeniu przykłady konkretnych elementów dawnego wyposażenia obiektów sakralnych
- umie znaleźć najpotrzebniejsze informacje odnoszące się do zabytków w literaturze i internecie
- potrafi krytycznie odnieść się do informacji internetowych, dokonać ich wyboru
- potrafi dopasować do obiektu odnalezione informacje, a następnie je zreferować
- potrafi pracować w zespole
- buduje postawę tożsamości lokalnej
- dostrzega i docenia lokalne dziedzictwo kultury duchowej i artystycznej Warmii.

Metody pracy i forma zajęć: wykład/pogadanka nauczyciela na temat historii Warmii, ze szczególnym zwróceniem uwagi na przyczyny jej odrębności; przydzielenie zadań: indywidualne wyszukanie w najbliższym otoczeniu wskazanego elementu wyposażenia; wykonanie we własnym zakresie fotografii; wyszukiwanie informacji na temat obiektu, przygotowanie prezentacji.

Środki dydaktyczne: odtwarzacz DVD, komputer, rzutnik, aparat fotograficzny lub telefon komórkowy, drukarka, materiały z projektu „Warmio, quo vadis?” oraz z digitalizacji 3D dostępne na stronach: eŚwiatowid.pl , cyfrowewm.pl , swiatowid.elblag.pl.

Komentarz dydaktyczny 1

Część historycznej Warmii przed podbojem krzyżackim była zamieszkiwana m.in. przez pruskie plemię Warmów, którym ten region zawdzięcza swoją nazwę. Przypuszcza się, że ich głównym ośrodkiem była Orneta (Wormditt). W 1243 r. papież Innocenty IV ustanowił cztery diecezje na ciągle podbijanym jeszcze terytorium pruskim. Powstały wówczas diecezje: chełmińska, pomezkańska, warmińska i sambijska. W każdej diecezji 1/3 ziemi miała należeć do biskupa jako jego dominium. Zasięg samej diecezji, na której była sprawowana jurysdykcja duchowa biskupa, był odpowiednio większy. Granice dominium, tego, co dziś nazywamy Warmią, praktycznie rzecz biorąc uformowały się dopiero w XIV w. i z niewielkimi modyfikacjami przetrwały do I rozbioru Polski w 1772 r.

Dominium warmińskie jego pierwszy biskup Anzelm podzielił następująco: środkową 1/3 swego terytorium przeznaczył na utrzymanie kapituły katedralnej, ustanowionej w 1260 r. (kapituła – społeczność duchownych powołana do sprawowania nieustającej liturgii w kościele katedralnym). Administrację dobrami powierzył burgrabiom/wójtom. Na Warmii powstały centra administracyjne – komornictwa w Olsztynie, Pieniężnie i Fromborku. Kapituła początkowo miała siedzibę w Braniewie. Z powodu niepokojów związanych z drugim powstaniem pruskim została przeniesiona do Fromborka. Siedzibą biskupów warmińskich był początkowo Elbląg (gdzie zmarł bp Anzelm), następnie Braniewo, Orneta, a od 1350 r. Lidzbark Warmiński. Na potrzeby biskupa pracowały komornictwa w Braniewie, Ornecie, Dobrym Mieście, Barczewie, Reszlu, Jezioranach i Lidzbarku Warmińskim. Już pierwszy biskup Anzelm w ramach państwa krzyżackiego wywalczył znaczną samodzielność, przede wszystkim gospodarczą.

Po II Pokoju Toruńskim (1466 r.) Warmia wraz z Prusami Królewskimi weszła w skład Korony Polskiej. Zachowała przy tym dotychczasową autonomię. Do odrębności Warmii w obrębie Korony, a później Rzeczypospolitej, przyczynił się także przywilej egzempcji, który uwalniał biskupów warmińskich od podległości metropolitalnej. Początkowo podlegali oni arcybiskupowi w Rydze, od około 1478 r. (za biskupa Mikołaja Tungena) już bezpośrednio Stolicy Apostolskiej w Rzymie. W 1929 r. Warmia została włączona do metropolii wrocławskiej i wówczas utraciła przywilej egzempcji.

Dopiero w 1972 r., po normalizacji stosunków pomiędzy Polską i Niemcami, papież Paweł VI wyłączył diecezję warmińską z metropolii wrocławskiej i podporządkował ją warszawskiej. Natomiast Papież Jan Paweł II w 1992 r. podniósł diecezję warmińską do rangi arcybiskupstwa.

Biskup warmiński i kanonicy warmińscy byli na terenie dominium wyłącznymi władcami ziemskimi. Biskup warmiński zasiadał w Senacie, a od 1508 r. jako prezes ziem pruskich zwoływał sejmiki generalne Prus Królewskich, co dawało tej godności wielkiego znaczenia politycznego. Odrębność Warmii w szczególności wzrosła w okresie przynależności do Rzeczypospolitej, po tym jak otaczające ją zewsząd ziemie księstwa pruskiego zdominowało wyznanie luterzańskie. Warmia wyrosła w tym czasie na przedmurze katolicyzmu. Zaowocowało to intensywnymi fundacjami na rzecz kościołów, ich wyposażenia, budowy nowych świątyń, w tym głównie kościołów i sanktuariów pielgrzymkowych. Zwraca uwagę skala inwestycji o charakterze religijnym w regionie nawiedzonym licznymi rujnującymi działaniami wojennymi, przemarszami obcych wojsk i plagą epidemii.

Po I rozbiorze Polski w 1772 r. Warmia została włączona do Królestwa Pruskiego. Zasadniczą zmianą była jej sekularyzacja. Zarządzanie administracyjne przejęły ogólnopruskie powiaty, z rejencją w Królewcu. Warmia jednak do 1945 r. zachowała odrębność wyznaniową, co ją wyróżniało z całej prowincji pruskiej (Prusy Wschodnie). W latach 1795-1836, po śmierci ostatniego polskiego biskupa Ignacego Krasickiego, biskupami warmińskimi zostali przedstawiciele rodu Hohenzollern, którzy za swoją rezydencję obrali Oliwę, gdyż jednocześnie byli opatami oliwskimi. W latach 1838-1945 rezydencja biskupów warmińskich znajdowała się we Fromborku. Po wojnie – w Olsztynie, w związku z czym kościół św. Jakuba posiada godność konkatedry.

Po 1945 r. cała Warmia została włączona do Polski. Pomimo nieomal całkowitej wymiany ludności (w niektórych regionach trwała ona do l. 80. XX w.) napływowa ludność – głównie katolicka – sprawiła, że tradycje katolickie utrwaliły się na Warmii. Dawne kościoły, kapliczki w sposób niejako naturalny zostały adaptowane dla potrzeb religijnych nowej ludności i zachowały całe dziedzictwo poprzednich epok. Zachowane wyposażenie obiektów

sakralnych, pochodzące głównie z XVI i XVIII w., ponadto przejawia różnorodne związki z kulturą artystyczną dawnej Rzeczypospolitej – dzięki biskupom i kanonikom, których większość była pochodzenia polskiego. Interesującym zjawiskiem jest kontynuacja wzorów, np. ołtarzy z tych epok, już w okresie związku z państwem pruskim w I poł. XIX w.

Komentarz dydaktyczny 2

Poszczególne elementy wyposażenia kościołów zabytkowych mają swoją historię „użytkową”, wypracowaną przez wielowiekową tradycję – funkcję, formę, miejsce umieszczenia we wnętrzu. Najważniejszym elementem każdej świątyni jest ołtarz umieszczony w prezbiterium lub – jeśli kościół nie posiada takiego wydzielonego wnętrza – przy ścianie wschodniej. Niektóre kościoły posiadają dodatkowe ołtarze, nazywamy je bocznymi, zaś w takim przypadku ołtarz przy ścianie wschodniej jest ołtarzem głównym. Drugim ważnym liturgicznie elementem jest tabernakulum, w którym umieszczano hostie i święte oleje. Na dawnej Warmii tabernakulum przybierało formę skrzynki umieszczanej we wnęce ściennej w pobliżu ołtarza głównego, zabezpieczonej zamykanymi drzwiczkami. Później przyjęła się tradycja umieszczania tabernakulum pośrodku ołtarza. Przestrzeń ołtarzowa była wydzielana balustradą, oddzielającą tę świętą przestrzeń. W XVIII w. balustrada przyjęła dodatkową funkcję, jako miejsce udzielania komunii. Takie balustrady komunijne były zaopatrzone w parapet i klęcznik. W kościołach z prezbiterium przejście między sferą sakralną a przeznaczoną dla wiernych akcentowano wznosząc tzw. łuk tęczy, poniżej montując tzw. belkę tęcową. Na niej umieszczano rzeźbione przedstawienie Ukrzyżowanego, niekiedy w otoczeniu głównych świadków: figur Marii i św. Jana. W kościołach bez prezbiterium niekiedy także podwieszano krucyfiks przed ołtarzem głównym. Liturgia słowa (czytanie tekstów z Pisma Świętego) i wygłaszanie kazania wymagało ambony (kazałnicy), którą na ogół umieszczano w obrębie nawy, po tzw. stronie ewangelii, czyli lewej strony kościoła. W okresie baroku – w XVII i XVIII w. ambony przybierały niezwykle okazałe pod względem artystycznym formy.

W okresie renesansu, a szczególnie baroku, rozbudowana liturgia i teatralizacja form jej sprawowania sprawiły, że niezwykle ważnym jej elementem stała się oprawa muzyczna. Ambicją każdej świątyni było posiadanie własnych organów lub przynajmniej ich skromniejszej wersji – pozytywów (niewielkie przenośne organy). Na początku XX w. w wielu skromnych świątyniach warmińskich pojawiły się fisharmonie (harmonium). Dziś te ostatnie zniknęły z kościołów, zastąpione przez elektryczne instrumenty. Duże organy przyjmowały okazałą formę. Szafy z piszczałkami, zwane prospektem organowym, niejednokrotnie otrzymywały niezwykle bogatą oprawę rzeźbiarską. Umieszczano je na osobnej emporze w części zachodniej kościoła, określanej najczęściej mianem chóru muzycznego. Empora posiadała dekoracyjną balustradę.

Ołtarz – główny obiekt liturgiczny w obrębie świątyni. Pierwsze ołtarze w chrześcijaństwie miały postać stołu lub sarkofagu/tumby. Po ugruntowaniu chrześcijaństwa ołtarze zaczęły otrzymywać oprawę w formie cyborium. Był to najczęściej rodzaj baldachimu rozpiętego na czterech słupach. Wierzchnia płyta, zwana mensą zawiera wmurowaną puszkę z relikwiami. Tradycyjnie mensa powinna być wykonana z kamienia. Stronę czołową ołtarza osłaniało antepedium. Przybierało ono bardzo bogate formy. Od drewnianych płaskorzeźb po zasłony wykonane z pozłacanych lub srebrnych blach, kurdybanu (wytlaczanej i barwionej skóry), haftowanych tkanin.

W okresie średniowiecza, już w IX w., zaczęto wzbogacać ołtarz o oprawę plastyczną w formie nastawy (łac. *retabulum*) ustawianej i mocowanej do tylnej części mensy. Początkowo nastawy były niewielkie, w formie pojedynczej lub podwójnej tablicy (dyptyk) z obrazami lub

pojedynczą rzeźbą. W okresie gotyku ta forma zostaje przetworzona na rodzaj szafy z dwoma zamykanymi skrzydłami (tryptyk), a niekiedy – zwłaszcza w okresie późnego gotyku – z dodatkowymi parami skrzydeł. Najczęściej w obrębie szafy i otwartych skrzydeł znajdowały się przedstawienia rzeźbiarskie, pozostałe zajmowały malowane kwatery. Nastawy ustawiano w tym okresie na predelli – dodatkowej skrzyni także dekorowanej, niekiedy zaopatrzonej w drzwiczki, w której przechowywano sakramenta. Ołtarze szafiaste często posiadały okazałe rzeźbiarskie zwieńczenie.

W okresie renesansu pojawił się nowy sposób komponowania nastawy, z użyciem elementów architektonicznych, zgodnych z aktualnymi tendencjami stylowymi. Główne kompozycje, na Warmii przede wszystkim malarskie, były ujmowane w filary, kolumny, pilastry, ustawiane na cokołach i spinane gzymsami. Nastawy o charakterze architektonicznym w okresie baroku stały się coraz bardziej rozbudowane, zarówno jeśli chodzi o liczbę umieszczonych w ich obrębie przedstawień, jak i użyte elementy alegoryczne i symboliczne. W XVII i XVIII w. postępowała teatralizacja wnętrz kościelnych, co w przypadku zwłaszcza kościołów pielgrzymkowych, jest widoczne w kulisowym komponowaniu ołtarza głównego z ołtarzami bocznymi. Szczególnym wytworem sztuki sakralnej na Warmii są wielokondygnacyjne nastawy o piętrzącej się strukturze architektonicznej. Poszczególne piętra były wydzielane gzymsami, dzielone kolumnami lub pilastrami z umieszczonymi wśród nich figurami świętych, zaś w osi środkowej znajdowały się duże kompozycje malarskie. Najwspanialsze ołtarze tego typu pojawiły się w kościołach pielgrzymkowych i parafialnych głównych miast Warmii.

W okresie upowszechniania spowiedzi indywidualnej (po Soborze Trydenckim, zakończonym w 1568 r.) pojawiły się w kościołach konfesjonały.

Oprócz wspomnianych głównych elementów wyposażenia kościołów służących sprawowaniu liturgii należy wymienić jeszcze różne formy siedziskowe, które we współczesnej przestrzeni kościołów zajmują wiele miejsca. Siedziska początkowo były przeznaczone jedynie dla sprawujących liturgię księży, kanoników, zakonników. Przybierały różnorodne formy od prostych ław, po rozbudowane stalle i sedilia. Przywileju zasiadania w przestrzeni sakralnej najpierw dostąpili dobrodziejcy kościoła. W miastach osobne ławy lub stalle posiadali członkowie rady miejskiej, bogate cechy (ławki, stalle kolatorskie). Demokratyzacja tego obyczaju, która doprowadziła do pojawienia się ław zajmujących dużą część wnętrza kościelnych zrazu pojawiła się w kościołach pielgrzymkowych, upowszechniła w XIX i XX w., najpierw w kościołach protestanckich (gdzie szczególnie ważna była liturgia słowa i długie kazania), a za ich przykładem w kościołach katolickich. Zróżnicowanie ław pod względem ich funkcji, porządku zasiadania było bardzo duże, dzisiaj nie jest praktykowane (ławki dla kobiet, osobne dla mężczyzn, specjalnego przeznaczenia, np. dla żałobników).

Na Warmii szczególne znaczenie przypisywano należytemu oświetleniu świątyni. Ogromna część dawnych wydatków kościelnych była związana z zakupem świec. Jeszcze dzisiaj zachowało się we wnętrzach wiele zabytkowych świeczników: lichtarzy, świeczników ściennych, wiszących, które są wspaniałymi przykładami dzieł dawnych rzemieślników pracujących w metalu: złotników, konwisarzy, mosiężników. Trzeba przy tym pamiętać, że oświetlenie świątyni podczas nabożeństw wiązało się także z symbolicznym znaczeniem światła. Bardzo pokrewne takiemu myśleniu było przyozdabianie świątyń witrażami. Kolorowe światło, które dzięki nim wypełniało wnętrza kościołów, bez względu na treść przedstawień było jeszcze jednym elementem podkreślającym niezwykłość i świętość

przestrzeni sakralnej. Niezwykły renesans przeżywało witrażownictwo na przełomie XIX i XX w. Z tego okresu w warmińskich kościołach zachowało się wiele witraży.

Do społeczności religijnej wprowadzał sakrament chrztu. W okresie średniowiecza chrzcielnice umieszczano u wejścia do nawy. Dzisiaj znakomita większość kamiennych chrzcielnic z tego okresu zachowała się w kruchtach i służy jako kropielnice. Niewiele chrzcielnic zachowało się z późniejszego okresu. Na ogół były lżejsze, najczęściej drewniane. Tradycyjnie chrzcielnica miała kształt kielicha, niekiedy ośmiobocznego (co wiązało się z symboliką chrztu), z pokrywą. Wewnątrz znajdowała się wyjmowana misa chrzcielna wykonana z mosiądzu lub rzadziej ze srebra. W okresie nowożytnym chrzcielnice umieszczano we wnętrzu kościoła, pod chórem muzycznym lub w pobliżu ołtarza. W kościołach protestanckich chrzcielnice często otaczano wysoką, ażurową balustradą, przykrytą niekiedy konstrukcją naśladowującą dach. W ten sposób powstawała odizolowana od wnętrza przestrzeń, którą nazywamy zagrodą chrzcielną. Zagrody chrzcielne budowano niekiedy także na katolickiej Warmii. Przykłady zachowały się w Błudowie, Dobrym Mieście i Wozławkach; do niedawna istniała zagroda chrzcielna w kościele w Sokolicy.

Współcześnie zapominamy, że kościół w dawnych wiekach był także cmentarzem. Przywilej pochówku we wnętrzu kościoła obejmował oczywiście jedynie duchowieństwo i najznamienitszych parafian. Śladem tej dawnej funkcji kościołów są zachowane płyty nagrobne, epitafia, pomniki nagrobne.

W wielu kościołach zachowały się także liczne przenośne dzieła sztuki: pojedyncze obrazy i rzeźby, na ogół będące wyrazem indywidualnej dewocji. Do tej kategorii przedmiotów można zaliczyć także feretrony i chorągwie procesyjne. Wśród wielu niewielkich obiektów, na które często nie zwraca się uwagi są: lampy wieczne, dzwonki, klęczniki, pulpity. Osobnym zagadnieniem jest często spotykana dekoracja malarska ścian i stropów warmińskich świątyń, poczynając od gotyku aż do początku XX w. Różnej klasy artystycznej: od wspaniałych kompozycji barokowych Macieja Meyera, po naiwne, ludowe, typowo dekoracyjne zdobnictwo ścian. Wiele zespołów sakralnych zachowało meble zakrystyjne: szafy i komody do przechowywania szat i naczyń liturgicznych.

Przebieg zajęć

Etap I – przygotowawczy

Nauczyciel krótko omawia historię Warmii, akcentując tę jej część, która wpłynęła na odrębność wyznaniową Warmii (katolicka Warmia otoczona przez protestanckie Prusy Książęce, a później przez Królestwo Prus). Prezentacja zasięgu Warmii przy pomocy mapy. Zwrócenie uwagi na duże nasycenie Warmii obiektami sakralnymi i stosunkowo dobrze zachowane dawne wyposażenie kościołów. Nauczyciel zwraca uwagę, jak wiele elementów może składać się na wyposażenie świątyni. Zachęca uczniów do wskazywania, jakie elementy znają, które mogą wzbudzić podziw, dlaczego? Czy znane uczniom współczesne kościoły zawierają wszystkie elementy, jaką formę one przybierają?

Wybór lokalnego lub innego zabytkowego kościoła do przeprowadzenia lekcji. Wariant 1: podział klasy na zespoły robocze. Wariant 2: każdy uczeń otrzymuje indywidualne zadanie.

Etap II – zadanie dla ucznia lub małego zespołu

Wybór elementu wyposażenia z najbliższego, lokalnego kościoła lub z miejscowości, do której będzie w trakcie roku szkolnego zorganizowana wycieczka połączona ze zwiedzaniem obiektu sakralnego lub przykład, na który wskaże sam uczeń. Samodzielne wykonanie zdjęcia wybranego elementu przez ucznia aparatem fotograficznym lub telefonem komórkowym. Zadaniem ucznia jest znalezienie podstawowych danych na temat wybranego przykładu: z jakiego kościoła pochodzi, kiedy powstał kościół i jego główne wyposażenie, kiedy powstał wybrany element wyposażenia. Informacje takie znajdują się w lokalnych przewodnikach, na stronach internetowych parafii. W przypadku dzieł wybitnych lub bardzo charakterystycznych dla sztuki regionu, informacji należy szukać także w literaturze fachowej (dla ambitniejszych uczniów). Uczeń może znaleźć wiele przydatnych informacji w internecie. Większość obiektów zabytkowych z terenu Warmii ma rozbudowane strony na ten temat. W internecie można także znaleźć przykłady podobnych elementów wyposażenia z innych kościołów, także spoza regionu. Czy znalezione przykłady, pochodzące z tego samego okresu istotnie różnią się między sobą?

Etap III – przygotowanie przez ucznia/zespół prezentacji i przedstawienie jej klasie.